

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАПОЗИЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглянуто проблему запозичень в українській науково-технічній термінології. З'ясовано причини появи значної кількості запозичень у термінологічній лексиці. Проаналізовано семантичні особливості іншомовних термінів зі суфіксами -цій(а)/-ацій(а), -ій(а), -атор та їхніх українських відповідників.

Ключові слова: запозичення, термінологія, термін, лексика, іншомовна лексика.

В статье рассматривается проблема заимствований в украинской научно-технической терминологии. Выяснены причины появления значительного количества заимствований в терминологической лексике. Проанализированы семантические особенности иностранных терминов с суффиксами -цій(а), -ій(а), -атор и их украинские соответствия.

Ключевые слова: заимствование, терминология, термин, лексика, иностранная лексика.

The article dwells upon loanwords in Ukrainian scientific and technical terminology. Here are explicated the reasons of emergence of great amount of loanwords in Ukrainian terminology. The semantic peculiarities of terms with the suffixes -цій(а)/-ацій(а), -ій(а), -атор and their Ukrainian equivalents are analyzed.

Keywords: borrowings (loanwords), terminology, term, vocabulary, foreign vocabulary.

Запозичена лексика є невід'ємною складовою української літературної мови. Так само і в науково-технічній термінології простежуємо функціонування значної кількості термінів іншомовного походження. Адже термінологія – це відкрита система, яка відображає міжнародний характер науки і техніки. Тому в будь-якій терміносистемі неможливо обійтись без іншомовних назв.

Дискусія щодо доцільності вживання термінів іншомовного походження продовжується до сьогодні. До проблеми запозичень у термінології зверталися Т. Кияк, І. Кочан, Т. Панько, Л. Симоненко та інші. Більшість мовознавців вважає, що від запозичених термінів не можна відмовитись, адже часто «запозичення приходять разом із новим поняттям чи винаходом і вкорінюється одночасно з ними (*комп'ютер, дисплей, дискета, вінчестер*)» [1, с. 44]. Запозичення виправдані і корисні тоді, коли їх не можна замінити словами рідної мови, і коли вони вже увійшли в її словниковий запас, а також такі, які мають лише неповні синоніми в певній мові і вносять у поняття, яке передають, особливий уточнювальний відтінок [5, с. 115].

Важливим аргументом, що пояснює активне вживання термінів іншомовного походження в

українській мові є те, що «базова термінологія будь-якої галузі науки за походженням грецька або латинська. А свідоме уникнення запозичень у термінології неодмінно призведе до труднощів перекладу наукових праць на інші мови й поступово спричинить замкнутість науки на себе. Але позичати варто лише те слово, яке вносить у певну галузь науки і техніки нове поняття і за умови, що цим терміном послуговуються науковці різних країн» [12, с. 15].

Позитивною ознакою термінів іншомовного походження, на відміну від значної частини автохтонних термінів, є «затемнена внутрішня форма» [8, с. 38]. Як стверджує М. Прокопович запозичення іншомовних слів, зокрема в ділянці термінології, може бути бажаним у зв'язку з відсіченням непотрібних асоціацій та образів, які виникають при вживанні в певному термінологічному значенні вже наявного в мові слова [11, с. 149].

Окрім того, вживання термінів іншомовного походження поряд із українськими відповідниками пояснюють тим, що вони виконують роль метафори рідної мови і забезпечують мовну економію та певну образність (*пристій спрягання – інтерфейс, мікросхема на кристалі – чіп тощо*) [1, с. 45].

Незважаючи на позитивну роль запозичень у термінології, доволі часто необдумане введення у склад нашої мови іншомовних термінів призводить не до збагачення, а до засмічення останньої. Запозичені слова варто вводити в українську термінологію лише за відсутності питомого відповідника, ретельно добираючи кожен термін [9, с. 43-44]. Проте у багатьох випадках запозичення може бути об'єктивно незумовленим, викликаним «мовною модою» (*калькуляція* замість *обчислення*, *сферичний* замість *кулястий*) [1, с. 45].

Більшість українських мовознавців схиляються до думки, що у випадку паралельного вживання запозиченого й українського термінів краще обирати останній. Не варто шукати іншомовного слова, якщо в рідній вже функціонує звична та вмотивована лексична одиниця [6, с. 232]. Вимоги, які традиційно висувають мовознавці до терміна, якнайкраще виконує термін, складений із власне українських мовно правильних стислих слів (або морфем) із великою словотворчою здатністю. Введення в термін чужомовних елементів призводить до виникнення додаткової проблеми правильного їх перекладу на українському ґрунті, внаслідок чого такий термін не доступає до широкого загалу [14, с. 26].

У додатку до термінологічного стандарту ДСТУ 3966-2000 пропонують: «Добираючи терміни для стандартизування, надавати перевагу термінам українського походження перед запозиченими. Однак у разі доцільності запозичення іншомовні терміни треба пристосовувати до законів української мови» [4, с. 21].

На прикладі запозичених іменників зі суфіксами *-цій(a)/-ацій(a)*, *-ій(a)*, *-атор* та їхніх українських відповідників спробуємо простежити доцільність вживання термінів іншомовного походження та запропонуємо шляхи унормування синонімії у термінологічній лексиці.

Поряд із запозиченими термінами зі суфіксом *-цій(a)/-ацій(a)*, *-ій(a)* пропонують вживати українські відповідники різних типів: 1) віддієслівні іменники на *-нн'(a)* (*абсорбція* – *вбирання*, *деклінація* – *відхилення*, *іригація* – *обводнювання*, *експансія* – *поширення*, *корозія* – *ржавіння*, *роз'їдання*); 2) віддієслівні іменники з нульовим суфіксом (*індикація* – *показ*, *інклінація* – *нахил*, *реконструкція* – *перебудова*, *дисперсія* – *розрід*); 3) віддієслівні іменники зі суфіксом *-к(a)* (*дистиляція* – *перегонка*, *експозиція* – *витримка*, *видержка*); 4) відіменникові іменники з демінутативним значенням (*корозія* – *цербинка*); 5) відприкметникові іменники зі суфіксом *-іст'* (*варіація* – *мінливість*).

Розмаїття можливих українських аналогів свідчить, що однотипні терміни іншомовного походження могли набувати на українському ґрунті різних значень. У книзі «Словотвір сучасної української літературної мови» зазна-

чено, що іменники на *-цій(a)/-ацій(a)*, *-ій(a)* «відповідають дієсловам із суфіксом *-ва-ти* із основами іншомовного походження і мають значення опредметненої дії, процесу, проте часто ознака протяжності дії в часі виражена в них нечітко. Вони також набувають ряду інших значень: предмета – наслідку дії, пристосування, обладнання потрібного для дії, сукупності осіб, закладу, місця призначеного для виконання дії, різного роду абстрактних понять» [15, с. 74].

Чимало сучасних термінознавців не рекомендують вживати один термін на позначення дії (доконаної та недоконаної одночасно) і наслідку дії, бо «така нагромадження значень не спирається на українську традицію і не вдосконалює мови, а є запозиченою прямо або через російську мову із західноєвропейських мов. Коли одне слово означає кілька понять, то зрозуміти його значення можна лише з контексту, а це ускладнює процес сприймання науково-технічного тексту» [3, с. 3].

Творці держстандартів також зазначають, що «не можна стандартизувати іншомовні іменники на позначення дії, що закінчують на *-цій(a)*, *-інг*, *-мент* та ін., які не даватимуть змоги розрізнити поняття дії і події (недоконаного і доконаного процесу) і цим руйнуватимуть структуру української мови. Такими іменниками можна позначати інші поняття: наслідки дії, об'єкти, суб'єкти тощо (процес – *публікування*, об'єкт – *публікація*)» [4, с. 21].

За іменниками іншомовного походження зі суфіксом *-цій(a)/-ацій(a)*, *-ій(a)* пропонують закріпити лише одну функцію – найменування явищ, бо для найменування процесів та наслідків дії українська мова має інші словотворчі засоби. У російській мові для номінації і явища, і процесу вживають один термін на *-цій(a)/-ацій(a)*, *-ій(a)*, що, очевидно й спричинило вживання того самого іменника для найменування різних науково-технічних понять.

М. Гінзбург розмежує поняття явища та процесу. На його думку, «явище – це зовнішній вияв сутності предметів, процесів. Тоді як процес – це послідовне змінювання станів, яке відбувається закономірним порядком» [16, с. 90], тому «для назв фізико-хімічних процесів використовують віддієслівні іменники на *-нн'(a)*, утворені від дієслів недоконаного виду, а називати явища варто іменниками, які не конкретизують час їх протікання (віддієслівні іменники зі суфіксами *-цій(a)/-ацій(a)*, *-ій(a)*, віддієслівні іменники з нульовим суфіксом або із суфіксом *-енн'(a)*)» [16, с. 90].

Застосовуючи це правило, можемо частково уникнути синонімії у термінології. Поряд із термінами іншомовного походження на *-цій(a)/-ацій(a)*, *-ій(a)* не вживатимуть автохтонні іменники зі суфіксом *-нн'(a)*, мотивовані дієсловами недоконаного виду зі суфіксами *-а-*, *-ва-*, *-ва-* (*абсорбція* – *вбирання*, *іригація* – *обводнювання* тощо). Віддієслівні іменники зі

суфіксом *-енн'(а)*, які походять від дієслів доконаного виду не варто вживати поряд із цими іменниками (*деклінація – відхилення, коагуляція – вурдження*), бо вони позначають завершену або одноразову дію, а не явище.

Нелегко уникнути паралельного функціонування українських віддієслівних іменників із нульовим суфіксом поряд із запозиченими термінами зі суфіксами *-цій(а)/-ацій(а)*, *-ій(а)*, адже іменники обох типів можна вживати в українській науково-технічній термінології для найменування явищ (*індикація – показ, інструкція – настанова*). Вживання автохтонних термінів більш виправдане, адже вони мають прозору семантику і більш доступні для широкого загалу. Щодо запозичених термінів цього типу, то їх можна уникати, окрім тих випадків, коли вони не мають українських аналогів.

Можна паралельно вживати запозичений термін зі суфіксом *-цій(а)/-ацій(а)* та автохтонний віддієслівний відповідник зі суфіксом *-к(а)* для найменування наслідку дії (об'єкта, місця або стану, що виникає внаслідок події, назва величини, що характеризує цей об'єкт чи стан [16, с. 79]). Українські відповідники можуть витіснити запозичені терміни з тим самим значенням.

Іноді українській відприкметниковий іменник зі суфіксом *-іст'* вважають синонімом запозиченого іменника на *-цій(а)* (*варіація – мінливість*). Але термін *варіація* позначає явище «видозміна», а *мінливість* називає ознаку, здатність об'єкта до видозміни. Тому в цьому разі варто вживати іншомовний термін *варіація* або підібрати якийсь інший український відповідник (можливо, *видозміна*).

У 60-х рр. в українській науково-технічній термінології поряд із латинським терміном *корозія* пропонувала вживати іменник *щербинка*, який має первісне демінутативне значення. У цьому випадку краще вживати термін іншомовного походження *корозія* для позначення цього явища. Бо термін *щербинка* має більш загальне значення «зазублина, заглибина, в чомусь», яка може виникнути не лише під впливом дії природного середовища, але й внаслідок механічного пошкодження будь-якої поверхні. Термін *корозія* називає такий тип пошкодження металу, який виник внаслідок хімічної взаємодії зі зовнішнім середовищем.

Паралельно зі запозиченим терміном *дистанція* можна вживати як нормативні власне українські відповідники *відстань* і *віддаль*, які давно функціонують в українській науково-технічній термінології і мають таке саме значення, що й іншомовне слово.

Запозичені іменники зі суфіксами *-цій(а)/-ацій(а)*, *-ій(а)* в українській науково-технічній термінології під впливом російської мови тривалий час вживали одночасно для найменування кількох понять (процесу, наслідку дії, об'єкта дії). Про це свідчить розмаїття українських відповідників для одного терміна

(*дисперсія – розрідження, розсіяння, розсіювання, розщеплення, розщеплювання, розрідка, корекція – виправлення, виправляння, корозія – ржавіння, роз'їдання, щербинка*). Синонімних термінів цього типу можна частково уникнути, закріпивши за іншомовними термінами лише одне значення (явище, наслідок дії). Таким чином поряд із ними припинять вживати українські віддієслівні терміни на *-нн'(а)*, що називають процес, але уникнути паралельного вживання українських іменників на позначення явищ і наслідків дії з нульовим суфіксом набагато важче, адже вони мають тотожне значення.

Синонімами іншомовних іменників зі суфіксом *-атор* виступають українські відповідники різних типів: 1) віддієслівні іменники зі суфіксом *-ач*: *декантатор – згушувач, дуплікатор – подвоювач, комутатор – перемикач, перфоратор – діркувач, пульверизатор – розпилювач*; 2) віддієслівні іменники зі суфіксом *-ник*: *амортизатор – гамівник, дистильатор – перегінник, ексикатор – висушник, декантатор – відстійник, модифікатор – перетвірник*; 3) віддієслівні іменники зі суфіксом *-чик(-щик)*: *індикатор – покажчик*; 4) віддієслівні іменники зі суфіксом *-к(а)*: *пульверизатор – прискавка*; 5) складні іменники: *амальгаматор – живосрібник, вентилятор – вітрогон, декліна́тор – відхиломір, екскаватор – землекопниця, інкліна́тор – нахиломір, респіратор – саморятвіник*; 6) термінне словосполучення: *калоризатор – запальна куля, розжарювальна куля/головка*.

Терміни зі суфіксом *-атор* виявляють чітко виражену тенденцію до зменшення кількості слів зі значенням особи і збільшенням кількості утворень із предметним значенням: прилад, механізм, пристрій, речовина, матеріал, змістилице [17, с. 67]. Трапляються випадки, коли одному запозиченому терміну відповідає два автохтонні: *декантатор* (апарат (відстійник, згушувач) для декантації – спосіб розділення розшарованих есенцій та емульсій, що полягає в обмеженому зливанні верхнього рідинного шару [2, с. 281]) – *згушувач* (апарат для згушування чого-небудь через видалення вологи [2, с. 453]), *відстійник* (басейн резервуар або спеціальна посудина для очищення рідини відстоюванням [2, с. 181]). Українські відповідники позначають подібні, але не тотожні технічні об'єкти, вони немовби конкретизують значення запозиченого слова з доволі затемненою внутрішньою формою, який важко однозначно замінити тим чи іншим словом.

Незважаючи на прозору семантику українського слова, ним не завжди легко замінити запозичений термін, особливо багатозначний. Наприклад термін *перфоратор* називає кілька об'єктів: 1) машину для буріння гірських порід; 2) інструмент для свердління отворів у бетонних, кам'яних стінах тощо; 3) апарат для пробивання отворів у стрічці, картці, кінострічці за певною

системою; 4) пристрій для запису перев. цифрової інформації на перфокартах і перфострічках [2, с. 939]. Український відповідник *діркувач*, мабуть, можна застосувати лише для номінації третього апарата, яким дійсно пробивають дірки, невеличкі отвори.

Зрідка вживання терміна іншомовного походження на місці питомого слова з тотожним значенням допомагає уникнути омонімії. Терміни *пультверизатор* і *розпилювач* називають той самий прилад для розпилювання рідини або порошку струменем повітря [2, с. 1188]. Крім того, існує омонімічний термін *розпилювач*, який різиває особу, фахівця з розпилювання (розрізувати пилкою або напилком на частини дерево, метал тощо [2, с. 1255]). Тому ці слова можемо вважати назвами різних понять. А щодо відповідника *прискавка*, що він більш характерний для розмовного стилю мовлення, тому його варто відкинути.

Важкий для вимови і розуміння термін *ексикатор*, який позначає прилад для повільного висушування або зберігання речовин, що легко вбирають вологу з повітря [2, с. 340], можна замінити українським словом *висушник*, яке має дуже прозору семантику. Воно позначає зневоджувальний засіб, який поглинаючи водяну пару, висушує інші речовини [2, с. 155], а тому може виражати ще одне предметне значення.

Так само українські терміни *перегінник* і *перетвірник* можуть замінити іншомовні терміни *дистилятор* і *модифікатор*, які позначають прилад, що виконує дію, названу твірною основою. Сумніви виникають лише щодо українського слова *гамівник/у(в)гамівник*, аналога терміна *амортизатор*, адже нормативні словники приписують йому значення особи.

Деякі терміни через свою багатозначність не можуть бути взаємозамінними. Український термін *показчик* позначає три різні об'єкти: 1) напис або який-небудь знак, що вказує на напрям руху, розташування чого-небудь; 2) контрольно-вимірювальний прилад; 3) довідник або довідковий перелік список [2, с. 1024]. Запозичений термін *індикатор* позначає одразу три різні прилади та спец. речовину, при чому жодне з його значень не співпадає зі значенням українського еквівалента. Тому варто залишити

дві назви, за якими впродовж тривалого часу закріпились різні значення.

Зрідка пропонують поряд із запозиченими термінами використовувати складні іменники. В деяких випадках доцільно надати перевагу автохтонним термінам. Терміни *відхиломір* і *нахиломір* (прилад для вимірювання) мають більш точну семантику порівняно із запозиченими термінами *деклінактор* і *інклінактор*. Тому варто вживати українські терміни.

Українського композит *вітрогін* має емоційно забарвлену семантику, бо його часто вживають для характеристики легковажної людини, тому він не може бути еквівалентом запозиченого терміна *вентилятор*. Так само складний термін *саморятівник* не варто використовувати для найменування пристрою, бо останнім часом слово *рятівник* активно вживають для номінації осіб певної професії.

Словосполуки *запальна куля* та *розжарювальна куля/головка* мають більш абстрактне значення і не можуть замінити термін *калоризатор* (частина циліндра внутрішнього згорання, в якій випаровується і запалюється паливо), адже від має більш конкретну семантику і забезпечує економію мовних засобів.

Отже, уникнути запозичень у науково-технічній термінології, як і в літературній мові загалом, неможливо, бо частина з них традиційно функціонує у різних терміносистемах і зрозумілі для більшості користувачів. Зважаючи на велику кількість українських відповідників, які пропонували у різні часи українські термінознавці, не варто їх одразу відкидати, бо вже існує термін іншомовного походження для номінації науково-технічного поняття. У тому разі, коли питомий термін має те саме значення, що й запозичений, його варто закріпити як єдиний нормативний варіант або як синонім поряд із терміном іншомовного походження. Якщо запропоновані паралельні назви, насправді, мають значні відмінності у значенні, їх варто вважати різними термінами. Національна технічна термінологія повинна увібрати в себе і світові надбання певної науки (терміносистему), залишаючись національно самобутньою [7, с. 75].

ЛІТЕРАТУРА

1. Байбакова І., Буракова О., Задорожний В. Англійські запозичення у сучасному українському термінотворенні // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези III Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1994. – С. 44-45.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпін': ВТФ «Перун», 2007. – 172 с.
3. Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). – К.: Вирій, Стакер, 1997. – 256 с.
4. ДСТУ 3966-2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни і визначення понять. – К.: Держстандарт України, 2000. – С. 36.

5. Іващишин О. Проблема доцільності використання запозичень та інтернаціоналізмів у науково-технічній термінології // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези I Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1992. – С.114-116.
6. Кияк Т. Стан, проблеми, перспективи української термінології // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. – Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 227-232.
7. Коваль М., Багдасар'ян Г. До проблеми формування української технічної термінології // Науково-технічне слово. – 1(93). – С. 75-78.
8. Кочан І. Наукові пошуки в технічній термінології 30-х років // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези 4-ої Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1994. – С. 38.
9. Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии. – М., 1979. – С. 128.
10. Мамрак А.В. Семантична структура категорії діяча в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 129-135.
11. Прокопович М. Роздуми з приводу запозичених слів // Український правопис і наукова термінологія: Проблеми норми і сучасність. – Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ ім. Т. Шевченка. – Філологічна секція. – Т. 9. – Львів, 1997. – С.1 45-149.
12. Рибак Т., Рибак Н., Рибак Я. Джерела збагачення національної наукової термінології // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези 4-ої Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1996. – С.14-15.
13. Рожанківський Р. Зведення правил унормування української фахової мови // Вісник НУ «Львівська політехніка». – № 453. – 2002. – С. 203-209.
14. Рожанківський Р. Українська термінологія як наслідок «зближення мов» // Вісник НУ «Львівська політехніка». – № 490. – 2003. – С. 25-35.
15. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 405 с.
16. Українська ділова мова: практичний посібник на щодень / Гінзбург М.Д., Требульова І.О., Левіна С.Д., Корніловська І.М. – Х.: Торсінг, 2003. – 592 с.
17. Шпортко Л.Г. Особливості функціонування науково-технічних термінів з суфіксами *-тель, -щик/-чик, -атор* // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 66-68.

Рецензенти: д.філол.н., професор Н.П. Тропіна,
д.філол.н., професор О.В. Тищенко

© Мартиняк О.А., 2009

Стаття надійшла до редколегії 16.03.09